

A.N. SAMOYLOVIÇ VE TÜRK DİLLERİNİN KARŞILAŞTIRMALİ LEKSİKOLOJİSİ*

K.M. MUSAEV

İlmî miras olarak Saymoloviç'in Türk dillerinin kelime haznesi meselelerine değinen, önceden Türkoloji'de ortaya koyulmayan çalışmaları az değildir. Örneğin, "Kırgız ve Kazak dillerindeki evli kadınlara yasak olan sözler"¹, "Altay Türklerindeki kadın sözleri"² çalışmalarında Türk dillerindeki leksikolojik yapı hakkında çok ilginç fikirler verilmektedir. Türk dillerinin eşanlamlılık bakımından zengin olmasının sebeplerinden biri Türk dillerinin çevresinde kadına ayrı, erkeğe ayrı kelime haznesinin var olmasından kaynaklanmaktadır. Konuşucunun cinsiyetine bağlı olarak kelime haznesinin ayrılaşma özelliği tespit edilmektedir. Hacmi bakımından büyük olmamasına rağmen "Kırım'daki XIV-XVII asırlardaki arıcılık hakkında bazı bilgiler"³, "Çuçuy soyundaki o "payza", "baysa"⁴, "Kırım-Tatar yarlıklarının tiyiş ve başka terimleri"⁵, "Türk halklarındaki on iki hayvan takvimi sorusuna"⁶ ve başka⁷ çalışmaları oldukça değerlidir.

A.N. Samoyloviç Türk dillerinin anıtlardaki kelime haznesini araştırmaya çok dikkat etmiştir. Onun sözcükbilimsel çalışmaları sadece gerçek dilsel analizin derinliğiyle değil, verilmiş olan folklor, etnografya, tarihî kaynakları ve dinî, mitolojik anlayışları ustalıkla kullanmasıyla da farklılık gösteriyor.

Kelime haznesi bakımından A.N. Samoyloviç'in en önemli çalışmaları sözcükbilimsel ve anlambilimsel grupların karşılaştırmalı anlambilim ve karşılaştırmalı tarih incelemelerine adanmıştır (sayı sıfatları, hafta günlerinin adları, "zengin", "fakir" kavramının ifade edilmesi). Bunların programsal önemi vardır.

A.N. Samoyloviç'in karşılaştırmalı sözcükbilimsel araştırmaları esası üç yönde belirtilebilir.

1. Tarihi ve Etimolojik Bulgular

Samoyloviç'in bu alandaki en önemli çalışması olarak Türk dilindeki sayı sıfatlarını inceleyen, kendinden öncekilerin çalışmalarını tamamlayan "Türkçe'deki asıl sayılar ve yorumlarının özeti"⁸ makalesini belirtmemiz gerekiyor. Türk dilindeki sayı

**Sovetskaya Tyurkologiya*, No. 5, (Baku 1973), s. 49-57

¹ *Jivaya starina*, 1915, yay. 1-2, s. 161-168.

² *Yazık i literatura*, C. III. L., 1929, say. 221-231.

³ "ZIVAN" C. I. L., 1932, s. 123-128.

⁴ "IAN SSR", 1926, s. 1107-1120.

⁵ "IRAN", 1917, s. 1277-1278.

⁶ *Vostoçn ye zapiski* (LİJVYA), C. I. L., 1927, s. 147-162.

⁷ "Pers. "sargardan" – Tek. "sargazdan" – ZVORAO, C. XVIII. yay. 4 (1907-1908) s. 0167; "K voprosu o sartah" – *Jivaya starina*, yay. 3, bölüm 3, s. 265-269; "O slove "kazak" – "Kazaki. Antropologičeskiye oçerki". L., 1927, s. 6-16; "Nazvaniya dnevy u azərbaycanskih turok". – "Yafetiçeskiy sbornik". No: 3 L., 1925, s. 65-70; "O slove "gil"- "dom", "semya" v nareçyah peredne aziatskih turkov. – Aynı. s. 99-102 v. b.

⁸ "Yazıkoviye problemi po çislitelnum", C. I. L., 1927. s. 135-156.

sıfatlarının ortaya çıkma tarihini anlatarak, Altay teorisini reddetmeyerek A. N. Samoyloviç Türkologlara Moğol dili araştırmalarına bunların önemli olduğunu vurguluyor: “daha geniş Altay, Ural-Altay v. b. ölçülerde karşılaştırmalı çalışmaların yapılması için iyi bir şekilde temel hazırlanmalıdır. Bunun için kendi alanımızı araştırın”.⁹ Bunları O. Betlingk ve P. M. Melioranskiy de belirtiyordu.

2. Terimlerin Kendi Alanlarında Anlamı Bakımından Bağlantılı Olan Gruplarının Meydana Gelme ve Şekillenme Devirlerinin Tesis Edilmesi

Bu yön Samoyloviç’in bütün özel sözcükbilimsel çalışmalarının en büyüğü olan “Türk dillerindeki “zengin” ve “fakir”¹⁰ çalışmasında tamamen gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada yazar ilginç ve başarılı deneme yapmış: “zengin” ve “fakir” kelimelerinin sosyal anlamlarının en eski barbarlık çağından (Morgan-Engels terminolojisiyle), yazı olmayan çağdan başlayarak bizim çağdaş zamana kadarki tarihini izlemiştir.¹¹

Bu makale A.N. Samoyloviç’in en planlı, sözcükbilimsel ve anlambilimsel araştırmasıdır. Dili taşıyan halkın gerçek hayatının ve toplumun gelişmesine bağlı olarak Türk dillerindeki kelime haznesinin tarihsel gelişmesine adanmıştır. Orada kelimelerin gelişmesinin tarihsel devirleri, onların anlamları ve şekilleri, “zengin” ve “fakir” kavramları ve bunların ifadeleri de tespit edilmektedir. Samoyloviç’in bu çalışmasını fikrini N.Y. Marra’nın teorisine, özellikle, dilin sınıfı mahiyeti ve onun safha safha gelişmesi hakkındaki teorileriyle bağlantı kurma çabasına rağmen, bu makale kendi ortamları sayesinde günümüzde de değerini muhafaza etmektedir. Makalede yazar bir takım yeni teorik fikirlerini ileri sürmekte, etkili ve metodik usuller geliştirmektedir.

Bilim adamı, kelimelerin eski anlamlarının genellikle folklor, atasözlerinde muhafaza edildiği sonucunu çıkarmaktadır. Örneğin, “zengin” anlamındaki “bar” kelimesi çağdaş Türk dillerinde sadece en çok sözlü halk sanatının eserlerinde tespit edilen eski kelime olarak muhafaza edilmiştir. Özb., Tat., Kaz., *bardın isi parmenben, coktın isi armanmen* “zengin gücüyle hareket eder, fakir üzüntüleriyle hareket eder”; Kaz. *bar barın aytadı, baka butın tarbaytadı* “zengin kendi zenginliğini söyler, kurbağa ayaklarını kimıldattı”. Son atasözündeki *bar* kelimesinde hem “zengin” hem de “zenginlik” anlamı vardır.¹²

Artık, Samoyloviç’in “aynı aileden olan çok eski dillerin edebî anıtlarından daha çok dini lehçeler eski şekle sahip oluyor” fikrinin herkes tarafından kabul edildiği söylenebilir.¹³

Kelime haznesi ve semantiği, bütün Türk ve Türk dillerine girmeyen bitişik dillerin kaynaklarını kapsayarak sistemli bir şekilde incelemesi “Türk dillerindeki “zengin” “fakir” makalesi yazarın *bar, bay, beg, bey* ‘zengin, zenginlik’, *yok* ‘yok’, *yoy* ‘yok etmek’ (s. 29, 33) kelimelerinin etimolojik açıdan akraba olduğu sonucunu çıkarmasını olanaklı kıldı. Bununla birlikte ayrı Türk dillerinin ortaya çıkma tarihleri hakkında birtakım tahminleri dile getirmesine yardım etti. Örneğin, A.N. Samoyloviç Gagavuzca’nın kökeninin şehirli değil köylü ya da kırsal olduğunu belirtiyor (s. 30).

⁹ “Yazıkoviye problemi po çislitelnu”, C. 1. L., 1927. s. 155.

¹⁰ No: 4 “İAN SSSR. OON”, 1936., s. 21-66.

¹¹ Age, 1936, No: 4, s. 21.

¹² Age, 1936, No: 4, s. 22

¹³ A.N. Samoyloviç *Turetskiye çislitelniye*, s. 138.

Karaimce *hodja* “zengin” anlamını verip bay kelimesi yerine kullanılan Karaimce *hodja* kelimesinin kullanılması A.N. Samoyloviç tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: “Karaimlerin egemen sınıf temsilcilerinin büyük bir kısmı “hodja” kelimesinin “tüccar”, “zengin tüccar” anlamlarında yayıldığı Altın Ordu ya da onun Kırım bölgelerindeki ticari faaliyetlerde büyük bir katılımda bulunmuşlardır. ” “fakir” anlamının çeşitli sözle ifade edilmesinin nedeni olarak A. N. Samoyloviç dil yansıtmasında sömürücü ve sömürülücü arasındaki çelişmenin sertleştiğini belirtiyor. Sömürülücü aşağılanan durumlarında (s. 38) *kaz çok, carlı, kedey, bakır, sorlı*, bayqüs vb kelimeleri kullanılıyordu.

A.N. Samoyloviç’in bu çalışması, sosyal lehçelerin karşılaştırmalı olarak incelenmesinin dil tarihinin araştırılmasında ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Yazar, araştırmasında her bir kelimeye nüfusun belli bir sosyal katına göre niteleme veriyor. A.N. Samoyloviç: “bar” kelimesi “varlıklı” “zengin” anlamında feodalizm çağında en çok emekçi kitlesi tarafından sınıfsız ilkel toplum çağının geçmiş izi olarak kullanıldığını ve dilde egemen sınıfların olmadığını tahmin etmeye sebep vardır” diye yazıyor (s. 23). “Çoğu Türk halkları egemen sınıflarının dilinde *yoq* kelimesi “fakirlik”, “fakir” anlamında yayılmamıştır” (say. 24).

Bazı tartışmalı noktalara rağmen (ayrıca, kelime anlamlarının toplumsal-ekonomik gelişme safhasıyla bağlantı kurulması da buna dahildir.) A. N. Samoyloviç tarafından, “zengin” ve “fakir” kelimelerinin gelişmesindeki tarihî devirlerin meydana çıkarılması da dikkate değer.

I. Devir. “Türk dillerindeki “zenginlik-zengin” ve “fakirlik-fakir” anlamındaki kelimelerin en eski ve birincisi *bar* ve *yok* kelimeleri ve bunların (fonetik – K.M.) türleri olduğunu kabul etmeliyiz” (say. 25).

II. Devir. Türk dillerinin sistemine göre “zenginlik-zengin” ve “fakirlik-fakir” kelimelerinin tarihinde, *bar* (bar), *yok* (yok) kelimeleri aynı demektir, ancak anlamı bakımından ayrıyan özel eklerle:

- 1)bar-lık ‘zenginlik’; 2) bar-lığ, bar-lı ‘zengin’,
- 1)yok-lık ‘fakirlik’; 2) yok-lığ, yok-lı ‘fakir’

zorlaştırılmıştır. Başka bir deyişle kelimelerde bitişimli yapı belirtisi apaçık görülmektedir (say. 26).

A.N. Samoyloviç egemen sınıf dilinde *yoklı* kelimesinin yayılmadığını ve bu yüzden de edebî dillerde görülmediğini tahmin etmektedir (say. 27).

III. Devir. “Bu anlamdaki özel kelimelerin ilk önce egemen sınıfların dilinde ortaya çıktığını ve gelişmesini feodal topluma kadar devam ettiğini düşünebiliriz... “zengin” bir tek *bay* kelimesiyle ifade edilirken, “fakir” ise çeşitli: *çıgay, yarlıg, bayguş, kambagal* kelimeleriyle ifade ediliyor” (say. 29).

IV. Devir. Merkezî Asya’da İran-Arap halklarıyla, Doğuda Moğollarla olan karşılıklı dil mübadelesi “ticaret”, “tüccar”, “zengin”, “fakir” gibi kelimelerde yansıtılmıştır (XI-XIII’den – XX asra kadar). Zengin, fakir ve bunun gibi büyük bir ölçüdeki terimlerin alındığı ve bunların anlamlarının sonraki gelişmeleri, türemesinin olduğu bir devirdir. Alınma (kelim hak) egemen sınıfın dilinde daha çoktur (say. 64).

Bunun gibi gelişme devirlerinin sadece “zengin-fakir” anlamlarına özgü olmadığı güvenle söylenebilir.

Ne yazık ki, Samoyloviç’in sözcükbilimsel araştırmalarının ikinci yönü gerektiği gibi gelişmedi ve kendi taraftarlarını bulamadı.

Semantik ve Kelime Haznesinin Bölgesel Açıdan Araştırılması

Bu alanın, Türk dillerinin tarihini, onların kendi aralarındaki ve başka dillerle olan ilişkisini, bununla beraber Türk halklarının tarihini öğrenmede büyük bir önemi vardır. Çok sayıdaki yazılı anıtların çağdaş Türk dilleriyle olan ilişkisini tespit etmek için bölgesel leksikolojik araştırmaların önemi küçümsenemez.

Bu konudaki araştırmaya Samoyloviç'in "Türk Halklarında Hafta Günlerinin adlandırılması"¹⁴ adlı büyük makalesi iyi bir örnektir. Bu makalede büyük kaynağın sistemli analizinin esasına dayanarak, o, hafta günleri isimlerinin Türk dillerindeki orijinal tarihi sınıflandırılmasını vermektedir.

Samoyloviç'in bu çalışması farklı bölgelere ait olan Türk dilleri kelime haznesi belli bir semantik gruplarının oluşmasının tarihi şartlarını tespit etmede seçtiği yöntemin verimli olduğunu gösteriyor.

Bu alanın büyük bir perspektifi vardır. O, Türk dillerindeki farklılaşma ve bütünleşmeyi tespit etmeye ve onlara tarihi açıdan yorumlama vermeye imkân veriyor. Ancak, maalesef, bu alan da çağdaş Türkolojide gelişmemiştir.

Sadece Alma-Ata'daki (Mayıs 1973) VII. Bölgesel lehçevi konferansta Kononov'un; "Türk halklarında dünyadaki ülkeleri tanımlamanın yöntemleri ve terimler"¹⁵ konusundaki ilginç raporu istisna olarak sayılır. Raporda Türk dillerinin çeşitli bölgeleri tespit edilmekte ve onların geçmişteki karşılıklı temasları anlatılmaktadır. Buna benzer araştırmalar sadece "kültür" ile ilgili terimler ile yapılmaz. Hayvanların, bitkilerin v. b. eski isimlerinin karşılaştırmalı bölgesel analizi de Türk dillerinin etkileşim ve tarihî gelişiminin çok ilginç süreçlerini meydana çıkarabilir. Özellikle ağaçların, bitkilerin, ormanların ve buna benzer şeylerin Türkçe isimlerinin analizi, bu daldaki terminolojinin oluşma ve gelişmesindeki çok zor bir problemi çözer. Örneğin, çağdaş Türk dillerinde ağaç isimleri üç bölgeyi: *ağaç*, *terek*, *darahı* oluşturur. Bu ise terimin Türk dillerinin farklı gruplarında farklı dönemlerde oluştuğunu göstermektedir.

Ormanı adlandırma sisteminden de, VII geçmişte farklı bölgelerde konuşulan Türk dilleri arasındaki karmaşık ilişkilerin yansıtıldığı tespit edilmiştir. Ormanın Türk dillerinin çoğunda daha çok yaygın olan adı *orman*dir. Aynı zamanda "koruluk" "sık orman" da ifade eder: Nogayca, *Houtsma*, *Abu-Hayan*, *Kaz.*, *Cod. Cam.*, *arm. -kum.*, *kr. -Tat.*, *Kumık.*, *Türk.*, *orman*; *Tat.*, *Başk. urman*; *Özb. urmon*; *Kırg. ormon*; *Çuv. varman*. *Orman* kelimesi G. Doerfer'in¹⁶ fikrine göre Fars, Rus ve Balkan dillerine girmiştir.

Orman kelimesi bütün çağdaş Kıpçak ve ona komşu olan başka Türk dillerinde olduğundan dolayı Kıpçaklarda *orman* kelimesinin ormanı ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Türk dillerinin bu esas grubunda *orman* kelimesinin yardımıyla (başka kelimelerle birleşerek, eklerin yardımıyla da) "orman" kavramı ile anlamı bakımından bağlantılı olan kelimeler oluşur: Kumık. *Orman giyiksiz bolmaz* "orman geyiksiz olmaz", *ormanlı* 'ormanlı', *ormanlı yer* 'ormanlı yer'; Nog., *Kaz. kara orman*, *tat. kara urman* 'sık orman', *Kaz. kalın orman*, *nu orman* 'sık orman'; *Tat. aralaş urman*, *kaz. aralaş orman* 'karışık orman'; *Özb. ignabarkli urmon*, *Tat. ılıslı urman* 'iğneyapraklı orman'; *Özb. yaprokli urmon*, *Tat. yafraklı urman* 'yapraklı orman'; *Başk. karagay urman* 'çam

¹⁴ No:2 "Yafetiçeskiy sbornik",. 1923.

¹⁵ "VII regionalnaya konferentsiya po dialektologii tyurkskih yazıkov. Malovskiye çteniya". Tezisi dokladov I soobşeniye. Alma-Ata, 1973, s. 3-7

¹⁶ G. Doerfer *Türkische Elemente im Neu Persischen*: C. II. Wiesbaden, 1965, s. 588.

ormanı'; *belekey urman* 'orman'; Türk. *ormançı*, Çuv. *varman ulupçe* 'orman müdürü'; Kaz., Nog. *orman karaulşısı*, ormansı; Başk. *urman karaulşıhı*, Tat. *urman karavılçısı* 'orman bekçisi'; Çuv. *varman kune* 'orman günü'; *varman uyahlahe* 'orman ayı'; Türk. *ormanlık*, Çuv. *varmanlah*, Özb. *urmonzor*, *urmonzorlık*, Nog. *ormanlık* 'ormanlık'; Türk. *orman kolçusu* 'orman bekçisi'; *balta görmedik orman* 'balta girmemiş orman', *ormançılık* 'ormancılık', *ormanie* 'orman ürünü', *orman kebabı* 'orman kebabı (küçük kıyılmış eti sarımsakla kızartma)', Nog. *orman kumırskaları* 'orman karıncaları', Tat. *urman sarığı*, Nog. *urman ieşi* 'orman devi', Nog., Kaz. *ormanşılık* 'ormancılık'. Nogoyca'da orman anlamında ağaç kelimesinden türemiş *agaş-agaşlık* 'orman, ormanlı yer', *agaşlıkka bar* 'ormana gitmek' şekli de kullanılır.

Uzun süre ormanlı yerlerde yaşayanların konuştuğu dillerde çok sayıdaki yeni kelimeler orman kelimesinden çözümleme yoluyla oluştuğu gibi sentetik yoluyla da oluşur. Örneğin, Tat., Başk. *imen urmanı* 'meşe ormanı', Tat. *urman örege*, Başk. *urman örögö* 'çakal eriği', 'çakal eriği çalıkları'; Tat. *urman urdege*, Başk. *urman kurlpısıgtı* 'orman su çulluğu'; Başk. *urman aksıhı* 'atlı orman korucusu'.

Tatarca'da çözümleme yoluyla çok sayıdaki orman hayvanları ve bitkilerinin isimleri oluşmuştur: *urman alması* (karş. Nog. ağaç alması) 'yaban elma', *urman ahacı* 'kırmızı yaban mersini', *urman kakısı* 'sverbiga'; *urman kandalası* 'şetik', *urman şöldie* 'çulluk', *urman kugerçene* 'yabani güvercin' vb.

Kırgız dilinde şimdi kullanılmayan "orman" anlamındaki *ormon* kelimesi nadir rastlanılmaktadır. Orman kelimesinin daha yaygın kullanıldığı başka bir kelime tokoy ile birlikte (ormon-tokoy, tokoy-ormon ya da ormon-cığaç) folklorde kullanılır: *too cığaçtuu cer bolgon*, *tokoy-ormon çer bolgon* 'dağlı, ağaçlı yer idi, sık orman var idi', *too tolgon ormon bolso*, *sen otun tabalbay cürösün* 'dağ ormanlı olduğu halde sen odun bulamıyorsun' (tembel hakkında); ormon kara-güney lehçelerindeki şafi bitki ismi. *Ormon kara bul yam carağa, sınıkka dari* 'ormon kara bitkisi da yaraya ve kırığa ilaçtır.'

Uygur dilinde *orman* ve *cangal* kelimeleri eşanlamlı olarak ikisi de kullanılır. Orman kelimesinin var olması bu dili yukarıda gösterilen Türk dillerinin geniş gruplarıyla yakınlaştırır: *kelin orman* 'sık orman', *orman hoculigi* 'orman işletmesi', 'orman müdürlüğü', *ormançı* 'ormancı, orman müdürü', *ormançılık* 'ormancılık', *ormanzar* 'ormanlık', *orman-zarlık* 'orman sahası'. Genel olarak Uygur dilinde bütün Türk dillerine özgü olan ormanın çeşitli isimleri rastlanır. Yukarıda söz ettiğimiz iki kelime dışında Uygur dilinde ormanı ifade etmek için *tokay* ve *derehzar* kelimeleri de kullanılır. Cangal kelimesinin "orman" anlamıyla birlikte "çalılık" anlamı da vardır. Karş. *kelin cangal* 'ormanın en sık yeri', *cangallik* 'ormanlık', 'çalılık yer'; ancak bazı *cangal* kelimesinden, sonradan oluşanlar "orman" anlamıyla daha çok bağlantılıdır: *cangalçı* 'ormancı', *cangallik* 'ormanlık'. Tokay kelimesi orman adlarının az kullanıldığı sınıfa aittir ve orman makisini bildirir, bundan türemiş olan *tokaylık* "orman, ormanlık, orman makisi" anlamını verir. *Derehzar* kelimesi ise Farsçadaki ağaç isminden gelmiş ve "orman, ormanlı yer" anlamında kullanılır olmuştur; Karş. *derehzarlık* 'ormanlık', *derehzarlık bina* 'ağaçlarla kuşatılmış bina'. Anlaşıldığı gibi Uygur dilindeki ormanın adları Uygur dili bölgelerde Türk dilinde konuşan boylarının farklı ağızlarının olduğunu göstermektedir.

Bir çok dillerde ormanın esas adı olarak *togay* kelimesi çeşitli fonetik yapılarla kullanılır: kırg. *tokoy*, karakalp., Kaz. *togay*. Kırgızca'da ve Karakalpakça'da bu kelime "orman" kavramının esas anlamını bildirir ve büyük ölçüde türemiş kelimeleri oluşturarak atasözlerinde kullanılır: Kırg. *calgız darak tokoy bolboyt* 'yalnız ağaç orman olmaz', Karakalp. *tagaylı cer ansız bolmaz* 'ormanlı yer hayvansız olmaz', Kırg. *tokoyçu*, Karakalp. *togay bacbanı* 'ormancı', Kırg. *tokoylo* 'ormanı gezmek', *tokoyçul*

‘ormanı seven’, *tokoy çarbası* ‘orman işletmesi’, *tolgon tokoy* ‘o kadar çok sayıdaki’, Karakalp. *togaylık* ‘orman’. Bu dillerde *togay* kelimesi “tugay, bataklıklaşmış yerlerde, göllerin kıyılarında, nehirlerin su basarlarında çoğunlukla kamışla karışık olan çalılık” anlamına da gelir. Kazak dilindeki *togay* kelimesi ağızlarda “orman” anlamında kullanılmasıyla beraber edebî dilde yukarıdaki anlamda da kullanılır.

Özbekçe’deki *tükay*: “tugay, kamışlık” olarak ikinci anlamında da kullanılır: *tükayga üt tüşsa, hülkürük baravar yonadi* ‘eğer tugayda yangın çıkarsa, hem nemlisi hem kuru su yanacak’, *tükay çümçük* ‘munta kuşu’, *tükayzor, tükayzorlik* ‘kamışlık’. Özbek dili ormanın esas adı orman olan dillerden bu kavramı adlandırmada Özbek dilinde bazı başka dillerin kullanılmasıyla farklılık gösteriyor: *darahtzor* ‘orman, koru’, *darahtzorlik* ‘ormanlı yer’. Bu ifadelerin var olması Özbek dilini Uygur diline yakınlılaştırıyor: *çakalak, çakalakzor* ‘sık çalılık’, ‘sık orman’, ‘ormanın en sık yeri’.

Söz ettiğimiz dillerdeki “orman”ı bildiren *togay* kelimesi bir çok Türk dillerinde, özellikle Kuzey ve Batı Kıpçaklarında değişik anlamlarda kullanılıyor: Tat. *tugay* 1) ‘büküntü, kavis, menderes’, 2) ‘çayır’, ‘su basar’, *urman tugae* ‘orman açıklığı’ (lehçe), 3) ‘tugay’, son olaya yeni türeme özgü: *tugaylan* ‘sarılmak, dolanmak, kıvrılmak, kıvrıla kıvrıla gitmek’ (nehir hakkında), *tugaylı* ‘kavislerle’, ‘mendereslerle, büksül’ (nehir hakkında). Nogoyca’da *togay* ‘çayır’ı ifade eder (karş. Tatarca’nın ikinci anlamı): *suvgarılatagan togay* ‘malaz’, *togay pişeni* ‘çayır kuru otu’.

Türkmen dili bu konuda ayrı duruyor. Onda tokayla aynı zamanda *cennel* ‘orman’, ‘maki’ ifadeleri de kullanılır. Karş. *gür cennel* ‘sık orman’, ‘cengel’, *yapraklı cennel* ‘yapraklı orman’, *cennelik, cennelçilik* ‘maki’, ‘ormanlık’, *cennelige yet-* ‘ormana ulaşmak’. Ancak sadece “orman”ı ifade eden *tokay* adını (*gür tokay* ‘sık orman’, *tokay hocalığı* ‘orman işletmesi’), çağdaş Türkmen dilinde esas olarak düşünmeliyiz. Bu onun Doğu Kıpçak dilleriyle bağlantıda olduğunu gösteriyor. Tokay kelimesinden türemiş olan tüm kelimeler başlangıçtaki esas anlamını da ifade ediyor: *tokaylık* ‘ormanlık’, *tokaylık yer* ‘ormanlık’, *tokayçı* ‘ormancı’, *tokaycılık* ‘ormancılık’.

Azerbaycan dili bu konuda özgüldür: *meşe* ‘orman’, *meşe sal-* ‘ağaçlandırmak’. *Meşe* kelimesinden türemiş olan kelimeler “orman” anlamıyla sıkı bağlantıdadır: *meşebeyi* ‘orman müdürü’, *meşeçi* ‘ormancı’, *meşegiran* ‘ağaç kesicisi’, *meşeçilik* ‘ormancılık’, *meşelik* ‘orman sahası’, ‘ormanlı yer’, *meşe*’den bazı hayvan ve bitki adları oluşmuştur: *meşealması* ‘ekşi elma’, *meşetorgayı* ‘topaç, çayır kuşu’, *meşehoruzu* ‘yaban horozu, çalı horozu’, *meşegüllütü* ‘çulluk’.

Sibirya’daki Türk dilleri de “orman” kavramını ifade etmede kendi özellikleri vardır. Hakas dilinde ağaç kelimesi orman anlamında da kullanılır: *agas* 1) ‘ağaç’, 2) ‘orman’, *hoyıg agac* ‘sık orman’, *saballıg agas* ‘iğneyapraklı orman’, *agas odırtarı* ‘ağaç dikimi’, *agas promıslennozi* ‘orman sanayisi’.

Bunun gibi adları parçadan bütüne ve bütünden parçaya aktarma Türk dillerinde yaygındır. Karş. *agas*’ın “sapa, sırık” anlamında da kullanılması: *sırgay agas* 1) ‘kurumuş ağaçlar’, 2) ‘servi kozalağını düşürmek için sırık’, *ten aras* ‘bayrak’.

Tuva dilinde ormanın özelliklerine göre çeşitli anlamları vardır: *ezim* ‘aralıksız orman (genellikle iğneyapraklı)’, ‘çam ormanı’, *arig* ‘nehrin vadisindeki orman’, genellikle – iğneyapraklı orman, örneğin: *hadınnıg arıs* ‘akağaç ormanı’ (karş. arı ‘dağın kuzey yamacı’); *arga* ‘dağ ormanı’, *pöştüg arga* ‘servi ormanı’, *arga çarık* ‘ormanlı tarat’, *arga çer, arqadıg çer* ‘ormanlık’, *argala-* ‘gitmek, ormandan geçmek’. *Arıg*’dan *arıgla-* fiili oluşuyor ‘gitmek, ormandan geçmek’. Bu örnekler orman için

çağdaş Tuva dilinde genel kökten gelen arıg ve arga kelimelerinin daha çok kullanıldığını gösteriyor.

Yakut dilindeki orman için kullanılan kelimeler çok ilginçtir. Çağdaş Yakut dilinde ormanın esas adı *oyuur*'dur. (Karş. Moğol.: *oy* 'orman', 'çam ormanı', *haranhuy oy* 'sık orman' vb). Çok yaygın ve geniş ölçüde kullanılan orman adı – *tig* 1) 'orman', 'Tayga', 'çam ormanı', 2) 'kenar, taşra, çevre'. Son adı, kenardaki batı Türk dillerindeki ormanın adlandırılmasıyla karaimce (gali lehçe), Kırım – Tatarca'daki *dag* ve Gagavuzca'daki *daa* 'orman', 'dağ' ile bir sıraya kaçmak lazım (karaimcede dağın adlandırılması fonetik açıdan *tav* olarak farklılaşmıştır. Bu başka Türk dilleriyle geç bağlantı kurduğunu gösteriyor).

“Dag”, ve “orman” kelimelerinin ayrımsız anlamlarını Altay dilindeki *tayga* kelimesi de ifade ettiğini belirtmemiz gerekiyor. Bunun gibi olaylar dünyanın başka dillerde de rastlanıyor, karş., örneğin, Moldavya dilinde kodri “orman”, ‘dag’.¹⁷

Karaim (gali lehçesi) ve Kırım-Tatarca *dag* 'orman' kelimesi karşılığı da olan Gagavuzcadaki gibi ilk önce dağdaki ormanı bildiren ormanın eski adını yansıtıyor (ilk olarak Kuzey yamaçta). Buna bağlı N.K. Antonov'un: “Koşutlar gösterdiği gibi eski zamanlardan beri Yakut dilindeki *ta* kelimesinin dağlı yerlerde yetişen ormanı ifade eden kendi “orman” anlamının olduğunu düşünebiliriz. Sonradan *tag* kendi anlamını bazı dillerde ‘dağ’ anlamına, bazılarında ise ‘orman’ anlamına farklılaştırdı. Bunu Yakut dilindeki *ta* kelimesinin ikinci ‘kenar, taşra’ anlamı da gösteriyor. Örneğin, *tig sir*, *ta doydu* ‘kenar, taşra yer’ ifadesine *üös sir*, *üös doydu* ‘merkez, merkezi yer’ ifadesi karşı koyulduğu söyleniyor. Dağda yetişen orman gerçekten nehir, küçük nehir ve göllerin kenarındaki söğüt ve sepetçi söğüt çalılıkları olan bozkır ya da step-ormanlı yerlerde (Türklerin eski vatanı) yaşayanlar için ‘kenar’, ‘taşra’ olabilirdi ve böylece adlandırılabilirdi”¹⁸ düşüncesi çok ilginçtir.

Aynı surette Yakutçadaki *tübe* ‘orman’, ‘çalılıklardan oluşan orman’, ‘ormanın en sık yeri’, ‘sık orman’, ‘çalılık’, ‘ormanın en sık yeri’, ‘Tayga’, ‘en çok bodur bitkilerinin çok sık olarak yetiştiği yer’, ‘nehirin yanındaki orman açıklığı’,¹⁹ çeşitli Türk dillerinde esas anlamı “tepe”, “sırt, yüksek”, “zirve” olan *töbe/tübe/töbö* vb ile karşılaştırılabilir. Yakutça'daki lehçevi kelime olan *sis*, *sis ta* ‘dağlık orman’ ormanın bölgesel adıdır; onu eski Türk, ayrıca, Orhun Yenisey yazılarındaki *yış* (DTS, 268), *tuv.*, *alt.*, *yış*, hak *çıs*, *şor.* *çıs*, hak. (koybal.) *yış* ‘ormanla örtülmüş dağlar’, ‘şavat’, *alt.*, *teleut.* *yıştuu* ‘şavatla kaplanmış’²⁰ ile karşılaştırabiliriz. Kazak dilinde bu kelimenin karşılığı büyük bir ihtimalle *cımıstır* ‘baştan başa çalılıklarla örtülmüş yer’, ‘sık orman sahası’.

Böylece Türk dillerindeki “orman” çeşitli bölgelerde farklı olarak ifade ediliyor. Tek olan genel Türk adı yoktur. Var olan ormanın on tane adların en azından adlarından altı tanesi kendi bölgesini oluşturuyor.

Ormanın daha çok yaygın olan adı *orman*'dir, bu ad Türk dilinin konuşulduğu Türkistan'ın doğusundan Avrupa'nın doğusuna kadar olan yerlerde rastlanıyor. Daha eski zamanlarda orman kelimesinden söz edildiği yazılı anıtlarda karşımıza çıkıyor. “Oğuz Kağan hakkında efsane”de (XIII asır). *Bu çakta bu yerde bir ulug orman bar erdi* ‘Bu zamanda, bu yerde büyük bir orman verildi’²¹. İkincisi, bölge (yer) bakımından

¹⁷ N.K. Dmitriyev. Story tyurkskih yazıkov. M, 1962. s. 274.

¹⁸ N.K. Antonov. Materialı po istoričeskoj leksike yakutskogo yazıka. Yakutsk, 1971, s. 18-19.

¹⁹ Age., s. 19

²⁰ V.V. Radloff. Opıt slovary tyurkskih nareçiy C. III. s. 497-498.

²¹ A.M. Şerbak. Oğuz name Muhabbet-Name M., 1959, s. 23-24.

daha sınırlıdır. Semantik özelliklere göre *togay* kelimesi bir kaç alt bölgelere ayrılıyor: 1) “orman” anlamındaki *togay*, 2) başka anlamlardaki *togay*.

Yış kelimesi ise orman adlarının Türk dillerinde çok eskiden tespit edilen bir türü.

Bu kelime Orhun Yenisey yazı dilinin lehçevi belirtisi olarak Eski Türk anıtlarında çok kullanılıyor. *Yış* Doğu Türk dillerinde belli bir tecrite sahip olduğunu göz önünde bulundurmalıyız. Örneğin: *İlgerü Kadırkan yışka tegi* (Ktb,2) ‘İleriye (doğuya), Kadirhan ormanına kadar’; *İlgenü kadirkan vışg aşa budunug ança konturdımız* (Ktb,21) ‘ileride (doğuda), Kadirhan ormanının ötesinde biz çok halkı yerleştirdik’; *Kadirhan yışta* (Mog., 39) ‘Kadirhan ormanında’ vb. *Yış* kelimesinin etimolojisi Kazakça’da *cıms* ile bağlı olarak bir az farklı nitelendirilebilmesine rağmen, *yış* kelimesi *ağaç/yaş* ile ortak kökten olması ihtimali çok kuvvetlidir. *Cıms* kelimesinin ortasında başka Türk dillerinde olmayan *n* harfi, kurallara uygun olarak başlangıç *y/c* ve sonunda *ş/s* ortaya çıkıyor. Ormanın en eski adlarından biri olan aynı zamanda dağ ifade etmek için de kullanılan *dağ/tağ* kelimesinin kökü Türkçe’dir. Kenardaki Türk dillerinde sınırlı ölçüde rastlanan bu ad bu kelimeyi kullanan Türkler ormanla örtülmüş dağların kuzey yamaçlarında yaşadığını ve bundan dolayı dağ adı onlar tarafından orman için de kullanılmaya başladığını gösteriyor.

Türk dilli bölgelerin doğu ve batı kenarlarında devam ederek dağ kelimesi ayrı bir bölgeyi oluşturuyor.

Orta Asya bölgelerinde (Özbekçe ve Uygurca) Türkmençe dahil, yaygın olan orman kelimesiyle birlikte eşanlamlı olarak Farsçadan alınmış olan *cennel* kelimesi de kullanılmaktadır.

Karaçay-Balkar dilinde ormanın ifade edilmesi başka Türk dilleriyle karşılaştırıldığı zaman yenilikten etkilenecek önemli bir değişmeye uğramıştır. Kıpçak ve genel olarak bütün Türk dillerinin arasından Karaçay dilindeki orman adı – *çeget* farklıdır: *kalın çeget* ‘sık orman’, *çegetli yer* ‘ormanlık’, *çeget saklauçu* ‘orman bekçisi’ vb. Balkar dilinde orman, ağacın genel adı, ağaçla adlandırılıyor. Orman kelimesi bazı kelime gruplarında ortak anlamını muhafaza ediyor, ancak “orman” anlamında değil: *orus orman* ‘Ruslar ve başkalar’ (yani, Karaçay-Balkarlılar hariç).

Orman, ağacın adlandırılmasına göre Türk dillerini bölgeye bölünmesini bir çok yönlerden on kırım diğer leksiko-semantik gruplara ve morfolojik emarelere göre bölünmesiyle de uygun geliyor.

Yukarıda belirtildiği gibi, Samoyloviç’in araştırmalarının ön üçüncü yönü de bir öncekisi gibi gelişmedi. Bu tür araştırmanın yapılmasındaki nesnel zorluk önemli olan leksikolojik ve lügatçılık çalışmalarının bir çok Türk dillerinde olmadığından dolayıdır.

Günümüzde A.N. Samoyloviç’in: “Çok sayıdaki Türkçe, Arapça, Farsça, Arap-Farsça ve diğer sözlerin anlamlarındaki değişik, büyük ya da küçük nüansları Türk sisteminin değişik dillerinde değişik tarihi dairelerde ortaya çıkarma..., bu sözleri eksizlik olarak seçme o kadar gerekli olan bir çalışmadır. Bu çalışma en çok ilmî görevlilerden ve ilmî araştırma kurumlarından ayrı olan yerlerde yapılmalıdır” sözü güncelliğini kaybetmedi (“Türk dillerindeki “zengin” ve “fakir”).

Çeviren: İrskül TURSUNOVA